

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

О. Г. Колб*, Н. О. Чечель**

ГОЛОВНІ ПОКАЗНИКИ ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ОБСТАНОВКИ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

В науці під кримінологічним прогнозом розуміють вірогідне, науково обґрунтоване судження про майбутній стан злочинності, її детермінанти, можливості впливу на неї в певний період часу. Процес отримання, опрацювання та аналізу необхідної для прогнозу інформації називається прогнозуванням¹. Загальновідомо, що кримінологічне прогнозування є частиною соціального прогнозу, який охоплює всі явища і процеси життєдіяльності суспільства: перспективи розвитку науки й техніки, економіки, демографічних й етнічних процесів, охорони здоров'я, освіти, мистецтва, держави і права тощо. Тому видами галузевого прогнозування можуть бути будь-які специфічні сфери суспільства. Однією з важливих галузей соціального прогнозування є передбачення розвитку кримінологічно значимих явищ і процесів. Зазвичай вчені розрізняють три види передбачення:

а) передрікання, яке здійснюється найчастіше на буденному, поверхневому рівні;
б) прогнозування, що ґрунтується на наукових засадах, кількісних та якісних параметрах якогось явища, які відображають об'єктивні закономірності його теперішнього і можливого майбутнього стану;

в) планування, яке поряд із передбаченням майбутнього розвитку явищ і процесів, вказує на необхідність здійснення певних заходів з метою позитивного впливу на них².

Окремі дослідження кримінологічної обстановки в місцях позбавлення волі присвятили свої роботи такі науковці, як: Г. С. Семаков, О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, Б. А. Коробейнікова, Н. Ф. Кузнецова, Г. М. Міньковський та ін.

Метою дослідження виступає аналіз наукової та періодичної літератури, думок провідних науковців щодо проблеми визначення кримінологічної обстановки в місцях позбавлення волі, та формування ряду заходів по запровадженню та розробці видів прогнозування в діяльності кримінально-виконавчої системи України.

Метою кримінологічного прогнозування є зазначення умов (соціальних явищ, процесів, спрямованість кримінальної політики, т. п.), при яких стали б можливими позитивні зміни стану злочинності.

© Колб О. Г., Чечель Н. О., 2009

* завідувач кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), доктор юридичних наук, професор

** аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)

¹ Семаков Г. С. Кримінологія: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2002. — С. 58.

² Кримінологія: Підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг ред. О. М. Джужа. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 159.

По часу прогнозування поділяється на: коротко-, середньо- та довгострокове.

Короткострокове прогнозування (від одного до двох років) передбачає вирішення поточних завдань боротьби зі злочинністю. Як показує практика, даний вид прогнозування є досить достовірним (звичайно, з урахуванням характеру і динаміки процесів, що відбуваються в суспільстві)³.

Середньострокове прогнозування (від двох до п'яти років) дозволяє враховувати можливі впливи на злочинність та її зміни на макроскопічному рівні; використовувати існуючий антикриміногенний потенціал цих явищ і процесів; своєчасно розробляти адекватні заходи по нейтралізації чи послабленню криміногенних наслідків, що можуть наступити; підготувати відповідні людські, матеріальні та інші ресурси, т. ін.

Довгострокове прогнозування (від п'яти до десяти — п'ятнадцяти років) при існуючих методиках може давати лише деякі загальні оцінки можливих тенденцій злочинності.

При кримінологічному прогнозуванні використовуються три основних методи: екстраполяції, експертної оцінки та моделювання⁴.

На практиці найбільш поширеним є метод екстраполяції — проєкція на майбутнє щодо тенденцій і стану злочинності в минулому та теперішньому часі. При цьому застосовується метод вирівнювання динамічних рядів показників злочинності по роках (побудова тренда — прямої лінії, що відображає крапками реальне значення конкретних явищ за всі роки спостереження на мінімальну суму квадратів відстані⁵. Велике значення при цьому має ступінь стабільності показників певного виду злочинів. Разом з тим, недоліком даного методу є те, що він забезпечує потрібний рівень достовірності лише в короткострокових прогнозах і за умови достатньої стабільності суспільних відносин.

Точнішим є метод моделювання — розробка математичних моделей (на підставі прогнозування) функціонування яких-небудь соціальних явищ, включаючи злочинність, визначення закономірностей їх розвитку, особливостей взаємодії з іншими соціальним об'єктами⁶. Цей метод передбачає прогнозування кількісних характеристик злочинності, які відображають її залежність від дії соціально-економічних, політичних, ідеологічних, правових та інших чинників. Таким чином, підставивши у модель значення детермінант, що обумовлюють злочинність на прогнозований період, можна визначити майбутній її стан. Проте складність зазначеного методу полягає в тому, що він не дозволяє достатньо вивчити всі причини, які породжують, та умови, що сприяють вчиненню злочинів, механізм їх взаємодії та силу впливу кожного з них на злочинність, а тому залишається лише як вірогідно-прогнозований.

Якість кримінологічних прогнозів підвищується при поєднанні екстраполяції та моделювання з методом експериментальних оцінок, зміст якого полягає в узагальненні думок фахівців щодо змін кількісних і якісних показників злочинності за прогнозований проміжок часу. При цьому враховується стаж роботи, кваліфікація, галузь наукових інтересів, т. п. Крім цього, на зміст і якість даного прогнозу об'єктивно впливають рівень розвитку конкретної галузі науки та характер самого об'єкта, що вивчається, враховуючи, що вивчення злочинності відноситься до найбільш складних завдань соціальної науки.

Практичне значення кримінологічного прогнозування полягає в забезпеченості планової та цілеспрямованої діяльності державних органів і громадських організацій, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю⁷. Вони орієнтуються на вибір адекватних засобів протидії цьому негативному явищу з урахуванням як наявних ресурсів, так і тих, що з'являються згодом. Більш того, прогнозування дозволяє заздалегідь підготуватись до вирішення нових проблем, застерегти суб'єктів профілактики злочинів від такої ситуації, коли вони постають перед здійсненим фактом і змушені займатися вже наслідками, які склалися, не маючи можливості діяти на випередження. Однак, як зробив висновок

³ Семаков Г. С. Вказ. праця. — С. 58.

⁴ Кримінологія: Учебник / Под ред. Б. А. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 185.

⁵ Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Голов. ред. УАЕ, 1977. — С. 678.

⁶ Фролова Г. О. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): Навч. посіб. — К.: Артк, 1997. — С. 4-5.

⁷ Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку: Указ Президента України від 16.06.1999 р. // Міліція України. — 1999. — № 7-8. — С. 4.

О. М. Джужа, заради справедливості слід зазначити, що кримінологічне прогнозування у нас ще не увійшло в повсякденне життя⁸.

Як показують результати проведеного нами дослідження наукових і практичних джерел, у сучасній історії кримінально-виконавчої системи України (з часу проголошення незалежності нашої держави) кримінологічне прогнозування злочинності в органах та установах виконання покарань практично не здійснювалось. Зазначена діяльність, як правило, носила епізодичний, безсистемний та хаотичний характер, що було обумовлено рядом обставин, а саме:

1) відсутністю розробленої політики виконання покарань в Україні (доктрин, програм, т. ін.), у зв'язку з чим тривалий час суспільні відносини у цій галузі діяльності регулювались нормами Виправно-трудоного кодексу України (у подальшому — ВТК), який ні за змістом, ні за формою не міг об'єктивно в умовах дії руйнівних сил соціально-політичного, економічного та іншого характеру виконувати регулятивну функцію права, що й стало однією з детермінант злочинності в місцях позбавлення волі;

2) визнання на державному рівні додатковим та, одночасно, в реальній діяльності головним джерелом фінансування Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС) доходів від працевикористання засуджених у місцях позбавлення волі, що фактично нівелювало інші види діяльності персоналу установ виконання покарань (УВП) (соціально-виховну, профілактичну, загальноосвітню, т. ін. роботу), руйнувало заходи плановості та ресурсного забезпечення функціонування конкретної кримінально-виконавчої установи. Особливо негативно це вплинуло на організацію профілактики злочинів, яка фактично здійснювалась лише по факту вчинення злочину;

3) репресивний характер кримінальних покарань, основу яких складало позбавлення волі, що об'єктивно розширювало проблеми взаємодії держави і суспільства, де перша фактично наодинці вчиняла спроби вирішити надзвичайно складні завдання, що лежать у площині соціальних можливостей (психологічне, моральне, духове, культурне та т. п. відродження особи в умовах її ізоляції від суспільства);

4) протиріччя між змістом покарання і змістом принципу соціальної справедливості, породженого правовим нігілізмом, падінням моралі, нерівністю громадян перед законом і т. п. явищами, з якими УВП зобов'язана була вести постійну та безперервну боротьбу, формуючи по суті нові суспільні погляди, цінності, установки тощо для засуджених у так званих “спеціальних умовах”, у той самий час, коли після звільнення з місць позбавлення волі особа “занурювалась” у реалію вільного життя, яке було далеким від тих ідеалів, на яких ґрунтувалась соціально-виховна та профілактична робота в колоніях;

5) інші обставини, що детермінують злочинність в УВП, включаючи покладення на ДКВС України невластивих для кримінально-виконавчої системи функцій по ресоціалізації колишніх засуджених, нераціональне використання іншими суб'єктами профілактики злочинів можливостей УВП у протидії суспільно небезпечним явищам, незахищеність підприємств Державного департаменту з питань виконання покарань (ДДУПВП) від негативних наслідків дії ринкових законів, т. п.;

6) відсутність у ДКВС України науково-дослідних підрозділів, які предметно та професійно грамотно займались би прогнозуванням перспектив розвитку як кримінально-виконавчої системи в цілому, так і окремих явищ та процесів, що негативно впливають на динаміку її функціонування, тенденцій і наслідків їх дій в майбутньому.

Особливо актуальною зазначена проблема стала в сьогоденній діяльності органів і установ виконання покарань, у зв'язку зі створенням окремого, незалежного від інших, державного органу виконання покарань та прийняттям нового (і по змісту, і по формі) кримінально-виконавчого законодавства, що об'єктивно спрямоване на збереження особистості в умовах її ізоляції від суспільства та запобігання з боку останньої вчинення повторних злочинів. Якщо виходити із зазначених вище теоретичних підходів щодо змісту, мети та методів прогнозування, то слід вивести наступні кримінологічні прогнози, які можуть бути застосовані в УВП та, головне, здатні дати наукове знання про явища злочинності в місцях позбавлення волі, їх закономірності та тенденції, що мали місце в період з 1994 по 2008 рр. і були предметом цього дослідження:

⁸ Кримінологія: Підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; За заг ред. О. М. Джужа. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 162.

1. Короткостроковий прогноз (1-3 роки)⁹. Застосувавши метод екстраполяції, який є найбільш достовірним при даному виді прогнозування, можна прийти до наступних висновків:

1.1. Враховуючи, що за останні 10 років в Україні спостерігається тенденція до зменшення кількості вчинених злочинів, укріплюється економічна та політична стабільність, що знайшло своє відображення і в аналогічній динаміці розвитку кримінально-правових явищ у місцях позбавлення волі, можна припустити, що в найближчі три роки стан злочинності в УВП буде незмінним, так як реально зруйнувати існуючі детермінанти зазначених суспільно небезпечних явищ за цей період неможливо.

1.2. Так як головними причинами, що породжують, та умовами, які сприяють вчиненню повторних злочинів засудженими, залишаються зовнішні детермінанти (безробіття, низький рівень соціального захисту, т. ін.), то вирішити їх тільки на рівні ДКВС України видається у зазначений період завданням не здійсненим, виходячи з того, що і в Бюджетному кодексі України, і в поточних бюджетах нашої країни (зокрема, на 2006 рік) не визначено 100 % джерел фінансування УВП за рахунок держави.

1.3. Політичні баталії (вибори Верховної Ради України та місцевих рад, нова політична парадигма (грец.- приклад, візирець)¹⁰ та реалії її реалізації, які залежать не від політичної волі народу, а рішення Конституційного Суду та інших центральних органів влади, що є ознакою низького рівня демократії) не дозволять повернути "обличчя" держави та суспільства до нагальних проблем кримінально-виконавчої системи, у тому числі до питань протидії злочинів в УВП.

1.4. Деідеологізація суспільства, що стала результатом розпаду радянської системи та відсутність у даний час чітких політичних орієнтирів розвитку України, напрямків співпраці з найближчими сусідами, неналежна взаємодія різноманітних гілок влади та Президента України, що діаметрально поляризували населення на дві основні частини — рух на Захід і рух на Схід, — не дають можливості консолідувати зусилля держави і громадських інститутів на вирішення глобальних проблем їх розвитку, включаючи боротьбу зі злочинністю. Як наслідок, серед детермінант даного суспільно небезпечного явища значну питому вагу мають так звані "фоніві" явища (пияцтво, алкоголізм, наркоманія, т. ін.), до яких в найближчий час (3 роки) "руки" держави не дійдуть. Отже, вони й надалі будуть впливати на стан профілактичної діяльності в місцях позбавлення волі, так як без їх руйнації (блокування, нейтралізації тощо) процес запобігання злочинів носить безсистемний та беззмістовний характер.

1.5. Не звертаючи уваги на те, що за останні десять років в УВП динаміка злочинності має чітку тенденцію до зниження, в структурі даного явища пріоритетними є злочини, що пов'язані з непокорою адміністрації виправної колонії, так як існуюча практика боротьби з цим видом злочинів має так зване "ручне" управління з боку ДДУПВП, що недопустимо з точки зору об'єктивних закономірностей виникнення та розвитку даного явища та що породжує невинуватих репресій персоналу УВП щодо засуджених. Якщо зазначені підходи не змінити, то якісно структура злочинності в УВП залишиться сталою.

1.6. Без зміни кількісного та якісного складу засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях (середовища злочинності), неможливою видається зміна стану злочинності в УВП. Враховуючи, що чинний КК України зорієнтований у більшості на застосування такого покарання як позбавлення волі та відсутність законопроектів щодо внесення змін у цьому контексті, це не дасть змоги персоналу УВП суттєво вплинути на стан злочинності в УВП у найближчі три роки.

1.7. Відсутність джерел фінансування на будівництво сучасних УВП та їх модернізацію не дозволить у прогнозований період усунути та нейтралізувати технічні детермінанти злочинності в місцях позбавлення волі, а отже, не викоренить втечі засуджених та інші форми їх ухилення від відбування покарання.

1.8. Подальше зволікання ДДУПВП щодо вирішення питань підготовки та перепідготовки середнього та старшого начальницького складу УВП у спеціальних центрах (один раз на п'ять років) приведе до того, що й надалі в кримінально-виконавчій системі будуть існувати живильні умови жорстокого, нелюдського та нестатутного відношення до

⁹ Там само.

¹⁰ Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Голов. ред. УАЕ, 1977. — С. 499.

засуджених з боку персоналу колоній і, як результат, породить злочини, що пов'язані з протидією цих осіб не між собою.

1.9. При невирішені завдані, і проблем, що зазначені у п. п. 1.1-1.8 даного прогнозу, фактично незмінними залишаться у цей період (до трьох років) й інші характеристики злочинності в УВП. Таким чином, проявиться її системний характер і взаємозв'язок із загальною злочинністю в Україні.

2. Середньостроковий прогноз (до п'яти років). При даному виді прогнозування найбільш точним буде метод моделювання. Виходячи з того, що на кінець прогнозного періоду закінчиться термін діяльності Президента України та Верховної Ради України і пройде десять років з часу прийняття КВК України і більше семи років з часу дії КПК України (найоптимальніші з точки зору термінів для узагальнення тенденцій і перспектив розвитку будь-якого явища), основними характерними рисами злочинності в місцях позбавлення волі можуть бути:

2.1. Повна стабілізація даного явища в УВП (стану, структури та динаміки). Хоча відсутність практики формування Верховної Ради на пропорційній основі та досвіду її діяльності в умовах політичної реформи можуть дещо підкорегувати цей висновок.

2.2. Визнання на офіційному правовому рівні (ст. 13 Закону України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України") єдиним джерелом фінансування ДКВС коштів Державного бюджету України дасть можливість акумулювати їх в УВП і використовувати на удосконалення соціально-виховної та профілактичної роботи із засудженими доходи від їх працевикористання та інші фінансові джерела. Такий підхід дозволить реально, а не формально, впливати на детермінанти злочинності і в кінцевому результаті — на її характеристики (зазвичай, у позитивному контексті).

2.3. Створення при ДДУПВП науково-методичної ради (наказ № 31 від 6 лютого 2006 р.) не тільки закладе наукові засади пізнання кримінально правових явищ в УВП та активізує їх дослідження у даному напрямку, але й створити умови для здійснення кримінологічних прогнозів різних видів у кожній окремо взятій колонії, а в подальшому матиме реальний вплив на детермінанти злочинності в місцях позбавлення волі як на внутрішньому (на рівні колонії, області, ДКВС), так і на зовнішньому (в цілому по країні) рівнях.

2.4. Переорієнтування ролі та місця держави у вирішенні суспільних проблем та все більш залучення до їх вирішення можливостей громадських інститутів, у тому числі в галузі виконання покарання, має олюднити взаємовідносини між персоналом УВП і засудженими та нейтралізувати у певній мірі об'єктивне підґрунтя злочинності, що породжується конфліктами цих сторін.

2.5. Кількісні зміни, що з часу створення самостійного державного органу з питань виконання покарань відбуваються в УВП, мають нарешті створити ефективні механізми боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі. Негативно на цей процес можуть вплинути лише безсистемність та низька координованість дій суб'єктів спеціальної профілактики злочинів (в першу чергу, системи правоохоронних органів).

3. Довгострокове прогнозування (10 років і більше). На жаль, відсутність такого підходу в новітній історії України як на рівні держави, так і на рівні окремої системи чи органа не дають можливості хоча б теоретично змодельовати перспективу розвитку злочинності в місцях позбавлення волі на найближчий період. Проте цілком очевидним є висновок про те, що зазначене завдання можна ставити лише в установленому, збалансованому, правовому та демократично розвинутому суспільстві.

З іншого боку, як зазначає О. Г. Фролова, не слід абсолютизувати та ідеалізувати одержані висновки і результати¹¹. Як і все в цьому світі, вони є відносними, а отже, діють і дійсні, і правильні тільки в певних просторово-часових межах висновки, за певних зовнішніх умов, які склалися й існували в ході експерименту (соціально-політичних, історичних, правових, ін). З цього випливає, що будь яка зміна за цих умов або вихід із заданих просторово-часових меж, здатні й можуть у загальному випадку порушити виявленні закономірності, і таким чином вплинути на кінцеві висновки й результати. Ось у чому, власне криється небезпека довгострокового прогнозування явищ злочинності в Україні.

¹¹ Фролова Г. О. Вказ. праця. — С. 154.

Підводячи підсумок, ми пропонуємо наступні заходи по запровадженню та розробці видів прогнозування в діяльності кримінально-виконавчої системи України:

1. ДДУПВП у невідкладні терміни варто здійснити короткострокові прогнози тенденцій і перспектив розвитку злочинності в місцях позбавлення волі, висновки та результати такої роботи направити керівникам центральних органів виконавчої влади для їх врахування при розробці комплексних цільових програм законопроектів тощо, спрямованих на усунення, нейтралізацію та блокування детермінант злочинності в нашій країні.

2. Для підвищення рівня та ефективності прогнозування ДДУПВП має залучити можливості тих науковців, які займаються проблемами протидії злочинності в УВП. З цієї метою слід провести глибокий аналіз усіх наукових розробок з визначених питань, що були проведені за часи незалежності України, результати якого спрямувати в органи і установи виконання покарань для відому та складання різних прогнозів по кожній окремо взятій установі.

3. Керівникам територіальних управлінь ДДУПВП та начальникам колоній слід здійснити короткострокове кримінологічне прогнозування відповідно до об'єкта їх діяльності, результати якого спрямувати головам облдержадміністрацій і органів місцевого самоврядування для включення прогнозів у плани (програми, та ін.) розвитку регіонів і населених пунктів. При цьому, як на рівні Центрального органу виконання покарань, так і конкретної УВП мова має вестись доки лише про короткострокові прогнози (до трьох-чотирьох років), враховуючи різноманітні проблеми з цих питань, що існують у цілому в державі та в системі правоохоронних органів, зокрема.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права і процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 6 грудня 2008 року)*

